

Klasik Hanefî Usûl-i Fıkıh Eserlerinde İctihad ve Taklidin Yeri

Dr. Şahin Hancanov

Şeki İslam Koleji Müdür Yardımcısı

Şeki, Azerbaycan

sahin_xancanov@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7858-928X>

Makale Teslim Tarihi: 29.09.2025

Makale Kabul Tarihi: 05.12.2025

Özet

Bu makale, klasik Hanefî usûl-i fıkıh literatüründe ictihad ve taklid meselelerinin ele alınış biçimini ve durumunu konu edinmekte ve söz konusu bahislerin klasik dönem boyunca geçirdiği teorik dönüşümleri incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada, ilk Hanefî usûl metinlerinden başlayarak modernleşme öncesi döneme kadar telif edilen eserler temel alınmış, bu çerçevede ictihad ve taklid bahislerinin gerek içerik gerekse alt başlık düzeyinde Hanefî usûl eserlerinde ne şekilde yer aldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma, klasik dönemi iki ana evreye ayırmakta; hicrî 7. yüzyıldan önce memzûc yöntemin henüz yaygınlaşmadığı dönem ile bu tarihten sonraki dönemler arasında konu bağlamında belirgin bir farklılaşma olduğu varsayımından hareket etmektedir. Bu yaklaşım çerçevesinde, memzûc yöntemin benimsenmesinin ictihad ve taklid bahislerinin usûl literatüründe işlenişi bakımından bir kırılma noktası teşkil ettiği ileri sürülmektedir. Nitekim memzûc öncesi dönemde kaleme alınan Hanefî usûl eserlerinde, mütekellimîn geleneğinin aksine, ictihad ve taklide oldukça sınırlı şekilde temas edilmekte; özellikle taklid meselesine neredeyse hiç yer verilmemektedir. Buna mukabil, memzûc yöntemin yaygınlaşmasıyla birlikte mütekellimîn usûl geleneğinde ayrıntılı biçimde ele alınan ictihad ve taklid konuları Hanefî usûl eserlerine dâhil olmuş; böylece bu dönemden itibaren söz konusu bahisler hem içerik hem de hacim bakımından dik-kate değer bir gelişim göstermiştir. Dolayısıyla bu makale, Hanefî usûl geleneğinde ictihad ve taklid anlayışının tarihsel seyrini ortaya koy-

makta, bu kavramların klasik dönemdeki konumunu dönemsel bir perspektifle açıklamaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Fıkıh, Fıkıh Usulü, Hanefi Mezhebi, İctihad, Taklid*

Dergimizde yayımlanan makalelerin telif hakları yazarlarda olup, CC-BY-NC lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

The Place of İjtihad and Taqlıd in Classical Hanafı Uşul al-Fiqh Works

Assist. Prof. Şahin Khanjanov

Deputy Director of Şhaki Islamic College

Şheki, Azerbaijan

sahin_xancanov@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7858-928X>

Date of submission: 29.09.2025

Date of acceptance: 05.12.2025

Abstract

This article deals with the position of ijthad and taqlıd in the classical Hanafı uşul al-fiqh works before the modern period and traces the changes in the Hanafı uşul works during the classical period. In the article, from the first Hanafı uşul works to the pre-modernization period are taken as reference, and the situation of the ijthad and taqlıd titles in the Hanafı uşul works throughout this period is revealed.

In the article, the classical period is analyzed by dividing it into two main phases, and it is based on the idea that the period before the 7th century Hijri, when the "mamzūj" method became widespread, and the following periods differed in the context of the subject, and it is argued that this period constitutes a breaking point in terms of the position of ijthad and taqlıd in Hanafı uşul works.

As a matter of fact, the common point seen in the Hənəfi methodology works written before the mamzūj period is that Hənəfi scholars, unlike the mutakallimīn scholars, allocate very little space to these topics and generally do not include the taqlīd titles.

However, with the emergence of the mamzūj method, the subjects of ijtiħad and taqlīd in the mutakallimīn uşūl al-fiqh works were transferred to the Hənəfi uşūl works, and since this period, the topics of ijtiħad and taqlīd in the Hənəfi uşūl works have undergone many changes in terms of content and volume.

Keywords: *Islamic Law, the Methodology of Islamic Law, Hənəfi School of Law, İjtiħad, Taqlīd*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

Klassik Hənəfi üsuli-fiqh əsərlərində ictihad və təqlidin yeri

f.f.d. Şahin Xancanov

Şəki İslam Kollecinin

direktor müavini

Şəki, Azərbaycan

sahin_xancanov@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7858-928X>

Daxilolma tarixi: 29.09.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 05.12.2025

Xülasə

Bu məqalədə klassik Hənəfi üsuli-fiqh əsərlərində ictihad və təqlid mövzularının nəzəri çərçivədə necə müzakirə edildiyi araşdırılır və bu anlayışların klassik dövr boyunca keçirdiyi konseptual dəyişikliklər təhlil edilir. Tədqiqatda Hənəfi üsul ədəbiyyatının ən erkən mənbələrindən başlayaraq müasirləşməöncəsi mərhələyə qədər qələmə alınmış əsas əsərlər nəzərdən keçirilmiş, bu kontekstdə ictihad və təqlid bəhslərinin

Hənəfi üsul mənbələrində həm tematik quruluş, həm də alt başlıqlar səviyyəsində hansı formada yer aldığı müəyyənləşdirilməyə çalışılmışdır.

Araşdırma klassik dövrü iki əsas mərhələyə ayıraraq, hicri VII əsrdən əvvəl məzruc metodun hələ tam formalaşmadığı dövrlə bu tarixdən sonrakı mərhələlər arasında nəzərəcarpan fikri fərqliliklərin mövcud olduğu tezisini irəli sürür. Bu yanaşmaya görə, məzruc metodun Hənəfi üsul düşüncəsində qəbul edilməsi ictihad və təqlid mövzularının işlənməsi baxımından mühüm metodoloji dönüş nöqtəsi olmuşdur.

Həqiqətən də, məzruc metoddan əvvəlki Hənəfi üsul mətnlərində, mütəkəllimin üsul ənənəsindən fərqli olaraq, ictihad və təqlid məsələlərinə olduqca məhdud şəkildə toxunulmuş, xüsusilə təqlid mövzusunun demək olar ki, yer ayrılmamışdır. Bunun əksinə olaraq, məzruc metodun yayılması ilə mütəkəllimin ənənəsində geniş şəkildə işlənən ictihad və təqlid bəhsləri Hənəfi üsul ədəbiyyatına daxil edilmiş və bu mərhələdən etibarən sözügedən mövzular həm sistematiklik, həm də həcm baxımından nəzərəcarpacaq dərəcədə inkişaf etmişdir.

Nəticə etibarilə, məqalə Hənəfi üsul ənənəsində ictihad və təqlid anlayışlarının tarixi inkişaf trayektoriyasını üzə çıxararaq, onların klassik dövrdəki nəzəri mövqeyini mərhələli yanaşma əsasında izah etməyi qarşısına məqsəd qoyur.

Açar sözlər: *Fiqh, Üsul-fiqh, Hənəfi məzhəbi, ictihad, təqlid.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

Место иджтихада и таклида в классических ханафитских произведениях усул-и фикх

д.ф. по философии Шахин Ханджанов

Заместитель директора Шекинского исламского колледжа
Шеки, Азербайджан
sahin_xancanov@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7858-928X>

Дата подачи статьи в редакцию: 29.09.2025

Дата подтверждения статьи к публикации: 05.12.2025

Резюме

В данной статье рассматривается место иджтихада и таклида в классических трудах по ханафитскому правовому учению (усул аль-фикх) до современного периода, а также прослеживаются теоретические изменения в трудах по ханафитскому учению в классический период. Исследование основано на работах, написанных от самых ранних ханафитских правовых текстов до современной эпохи, и пытается определить, как вопросы иджтихада и таклида рассматриваются в ханафитских правовых текстах, как с точки зрения содержания, так и подзаголовков. Исследование делит классический период на два основных этапа. В основе анализа лежит идея о том, что период до VII века хиджры, когда метод «мамзудж» не получил широкое распространение, и последующие периоды различались по контексту рассматриваемой темы. В рамках этого подхода утверждается, что этот период представляет собой переломный момент в отношении позиции иджтихада и таклида в трудах ханафитского аль-усульманства.

Напротив, с распространением метода мамзудж темы иджтихада и таклида, которые подробно обсуждались в трудах мутакаллимов, были включены в ханафитские труды. Таким образом, начиная с этого периода, эти темы продемонстрировали значительное развитие как по содержанию, так и по объему. Поэтому данная статья направлена на выявление исторического развития понимания иджтихада и таклида в ханафитской традиции усул и

na objašnjenje polozheniya etih ponyatiy v klassicheskiy period s istoricheskoj točki zreniya.

Ключевые слова: исламское право, методология исламского права, ханафитская правовая школа, иджтихад, таклид.

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

Fıkıhın değişim ve istikrar açısından kilit kavramları sayılan icthad ve taklid, fıkhın usulünü konu edinen usul-i fıkh eserlerinin vazgeçilmez başlıklarından birisini teşkil eder. Usûl-i fıkh alanı, icthad ve taklîd konularının teorik olarak tartışıldığı, pratikte yaşanan yeni gelişmelerin sağlamanın yapıldığı ve teorik çerçevelerinin oluşturulduğu temel alan olması hasebiyle, icthad ve taklîd konularının en net biçimde görülebileceği alanların başında gelir. Usul-i fıkh eserlerinin ilk örneklerinden itibaren yer verdikleri icthad ve taklid, sonraki dönemlerde de hep usul eserlerinde var olmaya devam etmiş ve modernleşme öncesinde ve modern dönemde yoğun tartışmalara konu olan icthad ve taklid, usul eserleri çerçevesinden dışarı taşarak, mustakil çalışmalara konu olmuştur. Bu dönemlerde diğer alanlarla ilgili tartışmaların da kilit kavramlarını teşkil eden icthad ve taklid, içinde bulunan sıkıntılı durum ve problemlere çözüm açısından hayati önem kazanmıştır. Peki icthad ve taklidin klasik dönemde durumu neydi? Usul eserlerinde icthad ve taklid nasıl ele alınmakta ve hangi başlıkları ihtiva etmekteydi? Klasik dönemler boyunca icthad ve taklid alanı hangi değişimler geçirmişti? İctihad ve taklidin klasik Hanefi usul eserlerindeki serüvenini konu edinecek olan makalemiz bu sorulara Hanefiler özelinde cevap aramaya çalışacaktır. Makalede “klasik dönem” olarak nitelediğimiz modernleşme öncesi dönemde icthad ve taklid bahislerinin Hanefi usul eserlerindeki durumu ele alınacak ve bu dönemler boyunca bu başlıklarda yaşanan değişimin izleri sürülecektir.

1. Hanefi Usul-i Fıkıh Eserlerinde İctihad ve Taklidin Konumu

Hicri 7. asrın ortalarına kadar genellikle “fukahâ” yöntemi üzere usul yazımını benimseyen Hanefi usul eserleri, “mütellimîn” usul ya-

zım yönteminden farklı olarak, (Bedir, 2013, 65-95) genellikle icthad bahislerini kısa işlemiş ve taklîd bahislerine ise birkaç istisna dışında neredeyse hiç yer vermemişlerdir. İstisnaları olmakla birlikte genelde müstakil bir başlık altında değil de kıyas bahsinin içerisinde kısaca yer verilen icthad bahislerinde konu ağırlıklı olarak “icthadda hata-isabet meselesi” ekseninde işlenmiş ve karşıt usul metodunu takip eden usul eserlerinde yer alan zengin tartışmalara yer verilmemiştir. Memzûc yöntem öncesinde kaleme alınmış klasik Hanefî usul eserlerinde hakim olan bu yaklaşımın sebeplerine dair bir açıklamaya Sadrüşşerîa'nın (öl. 747/1346) *Tavzîh* isimli usul eserinde rastlıyoruz. Usûl-i fıkıh'ı, fıkha ulaştıran kaidelerin ilmi olarak tanımlayan Sadrüşşerîa, bu kaidelerin müctehidleri ilgilendirdiğini ve dolayısıyla usul sistematüğinde taklîde yer olmadığını ifade eder. İctihad ise dört esas delilden hareketle fıkhi ahkama ulaştırdığı için usul ilminin sistematüğinde kendine yer bulur. Bu bakış açısından hareketle pek çok Hanefî usul kitabında taklîd ve iftâ bahislerinin yer almadığını ifade eden Sadrüşşerîa, bunun aksine taklîd ve iftâ bahislerine eserlerinde yer veren Hanefî usulcülerinin ise, taklîdi de bu kapsamda değerlendirdiklerini ve icthada tabi bir konu olarak taklîde usul kapsamında yer verdiklerini söyler. (Sadruşşeria, 1/20-21) Molla Fenârî de Sadrüşşerîa'nın tanımına benzer bir usul tanımını yaparak taklîdi tanım dışında bırakır. (Molla Fenari, 2006, 1/11) Buna karşın mütekellimîn yöntemini takip eden usul eserleri, ilk devirlerden itibaren icthad ve taklîd bahislerine zengin tartışmalarıyla birlikte müstakil başlıklar altında yer vermişlerdir. Mütekellimîn usul yazımının ilk örneklerinden sayılan Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin (öl. 436/1044) *el-Mu'temed fi' usûli'l-fıkıh* isimli eseri “el-keîâm fi'l- kıyâs ve'l-icthad” ve “el-keîâm fi'l-hazar ve'l-ibâha” başlıkları altında geniş bir biçimde icthada dair usulî meseleleri ihtiva ederken, “el-keîâm fi'l-müftî ve'l-müsteftî” başlığı altında da yine icthad, taklîd ve mukallide dair bahislere yer verir. (el-Basri, 2005, 2/189-203) Mütekellimîn usul yazımının önde gelen diğer müelliflerinden İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (öl. 478/1085) *el-Burhân*'ı, Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) *el-Müstaşfâ*'sı, Seyfeddin Âmidî'nin (öl. 631/1233) *el-İhkâm*'ı, Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) *el-Minhâc*'ı ve Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) *el-Bahrü'l-muhtî*'i benzer biçimde icthad ve taklîd bahislerine dair zengin alt tartışmaları ihtiva eden müstakil başlıklar açmışlardır. *el-Bahrü'l-muhtî* ile ondan bir asır kadar sonra kaleme alınmış, Şâfîi fakihî Nûrüddîn Semhûdî'nin (öl. 911/1506) *el-İkdü'l-ferîd fi' ahkâmî't-taklîd*

eseri, icthad ve taklîde dair kendi zamanlarına kadarki tüm tartışmalara yer vermesiyle bu alanda derleyici eserler olarak öne çıkarlar.

Hanefi usul eserlerinde icthad bahislerine kısaca yer verilmesinin nedenlerine dair modern fıkıh çalışmalarında nadir de olsa bazı açıklamalara rast gelinir. Yunus Apaydın'a göre, klasik Hanefi usul eserlerinde –Cessâs hariç – icthad bahsinin müstakil, derli toplu ve ayrıntılı işlenmemesinin sebebi, Hanefi fukahâ usul metodu mantığıyla ilişkilidir. Apaydın'a göre, burada usul ilkelerinin vaz'ında fûrû birikiminin belirleyici olması, mevcut ahkâmın temellendirilmesinin hedeflenmesi ve kurucu icthad kapısının kapalı olduğu varsayımının etkili olması nedeniyle "icthad" kendine müstakil bir başlık bulamamış olabilir. (Apaydın, 2013, 267-268) Aynı zamanda Hanefi mezhebinin erken dönemlerde teşekkülünü tamamlaması ve yetkin bir mezhep olarak sistematiğini erken dönemlerden itibaren kurmuş olması da, artık icthad bahislerinin kurucu icthad anlamında usul eserlerinde yer almamasına neden olmuş olabilir. Konuya temas eden Bilal Esen ise, klasik eserlerden yaptığı nakiller üzerinden konuyu işlemekte ve konuya dair kendi yorumuna yer vermemektedir. (Esen, 2012, 39-44)

2. Usul Eserlerinde İctihad ve Taklid Bahislerinin İçerikleri

İctihad ve taklîd bahisleri bağlamında ilk devir önemli Hanefi usul-fıkıh eserlerine değinecek olursak günümüze ulaşan en eski Hanefi usul eseri sayılan Cessâs'ın (öl. 370/981) *el-Fușûl fi'l-uşûl* eseri, aslında sonraki Hanefi usul eserlerinden farklı olarak icthad ve taklîd konusuna biraz daha fazla yer ayırmasıyla dikkat çeker. İctihadın temellendirmesini kıyas başlığı altında yapan Cessâs, usul eserlerinde bir gelenek haline gelen icthad ve taklîd bahislerini en sona bırakma tavrının ilk uygulayıcılarından. Öncelikle müctehidin taşıması gereken şartları sıralayan müellif, daha sonrasında Hz. Peygamberin huzurunda icthad ve icthadda hata-isabet meselesini işler. (Cessâs, 1994, 4/273-372) Taklîd bahsine de kısaca yer veren Cessâs, daha sonraki klasik Hanefî usul eserlerinde terk edilen bu bahse dair önemli alt tartışmalara değinir. Taklîd bahsini, avâmın ve müctehidin başka bir müctehidi taklîdi konuları ekseninde işleyen Cessâs, aslında taklîdi bir dini hükümleri öğrenme yolu olarak kabul etmez. O, hem avâmın hem de müctehidin kendisinden daha alim birisinin görüşüne uymasını taklîd olarak değil, bir tür icthad olarak niteler. Avâmın müctehidler içerisinden en bilgisini seçebilecek kapasitede olduğunu ifade eden ve bu işlemi bir tür icthad kabul eden Cessâs, müctehid için de başka bir

müctehidin görüşünü almada aynı işlemin geçerli olacağını söyler. (Cessâs, 1994, 4/281-285) Böylece hem o dönemde hem de daha sonraki dönemlerde yaygın olan taklîd karşıtı olumsuz tavrın temsilcilerinden sayılabilecek Cessâs, müctehidin ve sıradan bir Müslümanın bile bir müctehidin görüşünü alması hususunu bir icthad türü çerçevesinde temellendirerek, olumsuz bir imaja sahip taklîdi devre dışı bırakır ve gelişen mezhepsel dini yaşantının önünü tıkamadan onu meşru bir çerçeveye oturtmaya çalışır.

Cessâs sonrasında Hanefî usul geleneğinde en etkili eserlerden Ebû Zeyd Debûsî'nin (öl. 430/1039) *Takvîmü'l-edille*'si, Cessâs'tan farklı olarak icthad bahsine müstakil biçimde yer vermemiş, konuyla ilgili bilgiler eserde dağınık biçimde işlenmiştir. Debûsî, taklîd bahsine ise kendine has bir biçimde "saptırıcı deliller" (el- hücecü'l-muğille) altında kısaca yer verir. (Debûsî, 2001, 389-392) İctihad konusunu Cessâs gibi ağırlıklı olarak hata-isabet meselesi ekseninde işleyen Debûsî, taklîd kavramı aleyhinde olumsuz tavrı sürdürmesinde selefi Cessâs'tan çok da farklılaşmaz. Hatta Debûsî, daha da ileri giderek taklîdi saptırıcı deliller içerisinde sayar ve buna dair özel bir bahis açar. Taklîdin aslen bâtil olduğunu ifade eden Debûsî, bunun dört mertebesinden bahseder. Bunlar: "ümmetin peygamberi tasdiki, alimin kendisinden daha alim birisini tasdiki, âmmenin ulemâyı tasdiki ve ana-babaları körü körüne tasdik." Bunlardan ilk üçünün aslında haram olan taklîdden sayılmadığını ve meşru olduğunu, nitekim bunların aslında nazar ve istidlale dayandığını ifade eden Debûsî, asıl zemmedilen taklîdin Kur'ân'da da kötölenen körü-körüne ana-babaları taklîd olduğunu belirtir. (Debûsî, 2001, 391) Burada dikkat çeken nokta, Debûsî'nin de Cessâs gibi, avamın taklidini ve müctehidin başka bir müctehidi taklîdini aslında taklîd saymaması ve onları bir tür nazar ve istidlal çeşidi sayarak mevcut mezhepsel durumu taklîd kapsamı dışınday bırakmasıdır. Burada görüldüğü üzere sadece taklîd çeşitlerine ve hükmüne değinen Debûsî, mütekellimîn usul yönteminde ve daha sonraki memzuc yöntemde genişçe işlenen diğer taklîd altbaşlıklarına yer vermez. Hicri 5. asır Irak Hanefilerinin önde gelen alimlerinden Saymerî (öl. 436/1045) de icthad bahsini hata-isabet meselesi ekseninde işlemekte ve Cessâs ve Debûsî'den farklı olarak taklîd bahsine yer vermemektedir. (Saymerî, 1991, 297-330)

Takip eden dönemde klasik Hanefî usul yazımının zirveleri sayılan Serahsî'nin (öl. 483/1090) ve Pezdevî'nin (öl. 482/1089) usul eserleri de, icthad-taklîd bahisleri bağlamında önceki örneklerinden çok farklı-

lık arzetmezler. İctihad bahsini dağınık işlemesiyle Debûsî'yi andıran Serahsî, taklîd konusuna yer vermemesiyle selefinden ayrılır. Daha sonraki Hanefi usul yazımında zirve sayılan ve sonraki eserler üzerinde belirleyici rol üstlenen Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüşûl ilâ ma'rifeti'l-uşûl* eseri, ictihad konusuna bir bölüm ayırmasıyla Cessâs ve Saymerî'nin eserlerinden sonra bunu yapan bir diğer Hanefi usul eseri olarak karşımıza çıkar. (Bedir, Koca, 2007, 34/266) Fakat adıgeçen eserde, ictihad bahsi kıyas eksenli olarak çok kısa ele alınmış ve konu neredeyse sadece hata-isabet meselesine hasredilmiştir. (Pezdevi, 278-281) Eser mütekellimîn yöntemi ve memzûc yöntemle yazılmış eserlerde gördüğümüz zengin ictihad alt tartışmalarından hiç birine yer vermez. Pezdevî'nin bu tavrı sonraki birçok Hanefi usul alimi tarafından aynen devam ettirilmiştir. Eserlerini Pezdevî'nin usulü ekseninde oluşturan veya ona şerh yazanlardan Ebü'l-Berekât en-Neseфі (öl. 710/1310), Kıvâmüddin el-Kâkî (öl. 749/1348), Abdülaziz el-Buhârî (öl. 730/1330), Hüsâmüddin Sığnâkî (öl. 714/1314), Kemâlüddîn Bâbertî (öl. 786/1384) ve Sadrüşşerfa gibi Hanefi usulcüler ictihad bahislerini tıpkı Pezdevî'nin işlediği tarzda ele almış ve taklîd bahislerine yer vermemişlerdir. Taklîd konusu dışında ictihad bahsine bile hiç yer vermeyen klasik Hanefi usul eserlerinden Ahsîkesî'nin (öl. 644/1246) *Müntehâb*'ı ve Habbâzî'nin (öl. 691/1292) *el-Muğni* eserleri konumuz dışında kaldıkları için burada incelemeye tabi tutulmamışlardır.

Klasik dönem Hanefî usulcülerini arasında fukahâ metodu dışında mütekellimîn yöntemine benzer bir biçimde fıkıh usulünü kelama dayalı yazma eğiliminin önde gelen temsilcilerinden Alâeddin es-Semerkandî'nin (öl. 539/1144) Hanefî-Mâtürîdîlik temelinde kaleme aldığı (Köksal, Dönmez, 2012, 42/205) *Mîzânü'l-uşûl fi netâ'ici'l-uķûl* isimli fıkıh usûlü eseri de ictihad ve taklîd bahisleri açısından mütekellimîn yönteminin değil, yukarıda isimlerini verdiğimiz Hanefi fukahâ yöntemi usul eserlerinin yöntemini takip etmektedir. Fukahâ yöntemini yetersiz kabul ederek, eserini mütekellimîn usulcüler tarzında kelami öncüllere dayalı olarak telif eden Semerkandî, (Bedir, 2013, 78) ictihad ve taklîd bahisleri bağlamında pek bir yenilik yapmış görünmemekte ve söz konusu bahisleri aynen Hanefi fukahâ yöntemi eserleri tarzında işlemeye devam etmektedir. Semerkandî eserinde Pezdevî'nin yöntemine benzer bir biçimde ictihad bahsini kıyasın bir devamı niteliğinde çok kısaca ele alır ve müctehidlerin şartlarına kısaca değindikten sonra ictihadda hata-isabet meselesine geçiş yapar. Müellif taklîd konusuna

yer vermemesiyle de yine Pezdevî'yle benzeşir. (Semerkandi, 1984, 2/1129-1149)

Aslında icthad ve taklîd bahislerine mesafeli davranma ve onlara usul eserlerinde pek yer vermeme tavrının genel olarak fukahâ yönteminin değil, bilakis Hanefî usulcülerin bir tercihi olduğu anlaşılıyor. Nitekim Şâfî mezhebine mensup olup da mütekellimîn yöntemiyle değil, fukahâ yöntemi üzere usul eserlerini kaleme alan Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî (öl. 489/1096) ve Ebû İshak eş-Şirâzî, (öl. 476/1083) (Sem'âni, 1998, 5/163; Başoğlu, 2001, 15; Yenidoğan, 2019, 86) eserlerinde icthad ve taklîd bahislerine mütekellimîn yöntemi eserleri tarzında geniş yer ayırmaktadırlar. (Sem'âni, 1998, 5/1-178; Şirâzi, 1995, 251-267) Sem'ânî'nin eskiden Hanefî olup sonradan Şâfî mezhebine geçtiğini de burada belirtelim. Buna karşın, Hanefî olup da eserlerini fukahâ yöntemiyle değil, mütekellimîn yöntemi tarzında telif eden Alâeddin es-Semerkandî ve Lâmişî (öl. VI/XII. yy-ın ilk yarısı) gibi usulcüler yine icthad ve taklîd bahisleri özelinde mütekellimîn yöntemine değil, fukahâ yöntemine daha yakın durmaktadırlar.

Semerkandî'nin takipçilerinden bir diğer Kelamcı-Hanefî alimi Lâmişî *el-Kitâb fî uşûli'l-fıkıh* adlı eserinde genel itibariyle selefiyle aynı tarzda ve hacimde konuyu ele alırken, ondan farklı olarak taklîdin ve icthadın tanımlarını yapmakta, müctehidin müctehidi taklîdi konusuna değinmekte ve müctehidin şartlarını sayarken Semerkandî'nin aksine, mezhebin fûrû birikimini bilmenin müctehid için şart olmadığını ifade etmektedir. (Lâmişî, 1995, 200-205)

Bu ekolün bir diğer temsilcisi Üsmendî'nin (öl. 552/1157) *Bezlü'n-nazar fî'l-uşûl* isimli eseri ise icthad ve taklîd konularına yukarıda zikredilen iki benzer örneğinden biraz daha fazla altbaşlık eklemesiyle farklılaşır. (Üsmendi, 1992, 689-707) Bunda müellifin ilk mütekellimîn usulcülerden Mütezilî Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'den çokça etkilenmiş olmasının rolünün olması muhtemeldir. (Bedir, 2017, 173) Çünkü konu tertibinde neredeyse tamamen Basrî'yi izleyen Üsmendî, onun eserinden bazı icthad ve taklîd başlıklarını da eserine dahil etmiş olabilir. Nitekim Basrî'nin kıyas ve icthad bahsinde işlediği "Peygamberin (s.a.v) icthadı" ve "Peygamberle (s.a.v) muâsır kimselerin icthadı" başlıklarını aynen eserine alan Üsmendî, bunun dışında icthadın tecezzîsi, hayatta olmayan müctehidi taklîd, icthadın yenilenmesi, karşıt görüşlerin eşitliği ve fûrûda ve usulda icthad gibi konulara da kısaca temas etmiştir. (Üsmendi, 1992, 606, 689-700)

3. Memzuc Yöntemle Birlikte Hanefi Usul Eserlerinin İctihad ve Taklid Bahislerinde Yaşanan Değişim

Hicri 7. asra geldiğimizde aşağıda tek tek örneklerine değineceğimiz üzere eski Hanefi fukahâ yöntemini takip etmeyi sürdüren eserler yanında, bu dönemde yargıda, fıkıh ve fetva alanında, siyasette ve toplumsal alanda görülen mezhepler arası yakınlaşmanın usul alanındaki tezahürü sayılabilecek yeni bir usul yazım metodu gelişmeye başlamıştı. (Bedir, 2017, 181; Apaydın, 2016, 21; Karadağ, 2020, 85-95; Koca, 2004, 540) Hicri 7. asırdan itibaren “Memzûc yöntem” adıyla daha çok Hanefi usul alimlerinince geliştirilen bu yeni usul yazım metodu, Hanefilerle özdeşleşen klasik fukahâ usul yazım metodu geleneğini belli ölçülerde terk ederek, diğer mezheplerin kullandığı mütekellimîn usul yazımına kapılarını açmış ve kendi mensup olduğu mezhebin usul metodunu korumakla birlikte, muhâlif usul yazım metodundan da çokça faydalanma yolunu tercih etmiştir. Memzûc usul eserleri yanında eski Hanefi fukahâ yöntemi yazım tarzını devam ettiren usul eserlerine de bu dönemde çokça rastlamak mümkündür. Bu bağlamda bu dönemin Hanefi usul eserlerini kabaca, eski Hanefi fukahâ yöntemini devam ettiren eserlerle, memzûc (karma) yöntemi takip eden eserler şeklinde ikiye ayırabiliriz. Fukahâ yöntemini devam ettiren eserler de kendi içlerinde Sadrüşşerîa'nın *Tenkihu'l-uşûl* ve şerhi *et-Tavzihi*'i örneğinde mütekaddimîn Hanefi usûlünü müteahhirîn dönemi ilim anlayışına uygun biçimde aklî ve felsefi ilkelere dayalı olarak felsefe ve mantık dilinde yeniden ortaya koyan eserler ile, (Köksal, Dönmez, 2005, 205) klasik Hanefi usul yazımını şerhler ve muhtasarlar üzerinden devam ettiren eserler şeklinde iki altbaşlıkta incelenebilir. Nitekim bu dönem usul yazımının önemli karakteristik özelliklerden birisi de, usulcülerin genellikle müstakil eser yerine, önceki klasikler üzerine şerh ve muhtasar türü çalışmalar yapmayı tercih etmeleri olgusudur. (Esen, 2012, 25) Bunlardan muhtasar türü eserler, muhtasar olmalarının da etkisiyle klasik fukahâ yöntemini tıpa-tıpa devam ettirmeye özen gösterirlerken, bazı şerh türü eserler, muhtasar metinlerin ibarelerini açarken, mütekellimîn usulcülerinin eserlerinden çokça faydalanmışlardır. Bu anlamda Memlükler döneminde klasik usul eserleri üzerine yapılan şerhler karşıt usul yönteminden çokça faydalanmaları bakımından bir anlamda memzûc yöntemle kaleme alınmış usul eserlerine yaklaşmışlardır.

İctihad ve taklid bahisleri ačasından eski Hanefi usul yazım tarzını devam ettiren eserler ile yeni memzûc usul yöntemini esas alan eserler birbirinden hem muhteva hem de metot bakımından büyük ölçüde fark-

lılaşır. Şöyle ki, Memlûkler dönemine denk gelen ve daha çok Hanefî usulcülerce tercih edilen memzûc usul yazım yöntemi ile yazılan Hanefî usul eserlerinde icthad ve taklîd bahisleri hem muhteva hem de metot açısından büyük değişimler geçirmiş, icthad bahsi mütekellimîn usul metodunun da etkisiyle yeni tartışma konuları ile zenginleştirilmiş ve özellikle söz konusu eserlerde “taklîd” bahisleri icthad bahisleri yanında müstakil biçimde işlenmeye başlanmıştır. Halbuki, yukarıda hicri 7. asır öncesi klasik Hanefî usul eserlerinde icthad ve taklîd bahislerinin tarihi gelişimini ele alırken, eserlerin çoğunun taklîd bahsine yer vermediklerine ve bu konuyu müstakil başlıkta işlemediklerine, icthad konularını ise genelde kısa tuttuklarına ve daha çok hata-isabet meselesine hasrettiklerine ve hatta bazı eserlerin icthad bahsine bile yer vermediklerine değinmiştik. Bu dönemde Hanefî fukahâ yöntemini takip eden usul eserlerinin de, Memlûkler döneminin getirdiği, mezhepsel yakınlaşma ve diğer mezheplerden istifadeye olumlu yaklaşan düşünceden belli ölçülerde etkilendiklerini gözlemek mümkündür. Aşağıda bu eserlerin önde gelenlerini teker teker tanıtacağımız kısımda bu etkilenmelere vurgu yapacağız. Fakat karşıt mezhebin muktesebâtından etkilenme, bu eserlerde memzuc yöntem üzere yazılmış eserler kadar fazla olmadığından biz burada onları eski Hanefî fukahâ yöntemini devam ettiren eserler başlığı altında tasnif ettik. Biz burada icthad ve taklid bahisleri açısından öncelikle klasik Hanefî fukahâ yöntemini devam ettiren eserlere değinecek, arkasından yeni metot sayılan memzûc yöntemle kaleme alınan eserlere geçeceğiz.

Hem klasik Hanefî usulünün zirvesi sayılan Pezdevî'nin usul eserinin bir özeti mahiyetinde olup hem de sonraki Hanefî usul eserleri üzerinde çok etkili olan Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (öl. 710/1310) muhtasar tarzda kaleme aldığı *el-Menâr* eseri klasik sonrası dönemde Hanefî usul tarzını devam ettiren eserlerin başında gelir. Pezdevî'nin eserine oldukça bağlı olduğu görülen Nesefî, *Menâr*'ında tıpkı Pezdevî gibi icthada kıyas delili altında çok kısaca temas etmiş ve orada sadece kıyas amelîyesinde bulunacak müctehidde bulunması gereken özellikleri (Kitâbı manalarıyla ve vecihleriyle bilme, Sünneti tarihleriyle bilme ve kıyas vecihlerine hakim olma) saymıştır. *Menâr*'a kendi yazdığı *Keşfü'l-esrâr* şerhinde ise Nesefî, Kur'ân'ı bilme şartında tüm Kur'ân'ın değil, sadece ahkamla ilgili ayetlerin bilinmesini ve bunun da 500 kadar ayet teşkil ettiğini ifade eder. Sünnet bilgisinde ise 3000 kadar ahkam hadisinin yeterli olacağını kaydeder. (Nesefî, 1899, 2/169) Nesefî icthad şartları sonrasında kısaca icthadda hata-isabet meselesine değ-

nir. Burada Hanefilerin hakim görüşü olan "muhattie" görüşünü zikredererek konuyu kapatır. (Nesefi, 1908, 24; Koşum, 2006, 20)

Nesefi'nin *Menâr*'ına *Câmi'ü'l-esrâr fî Şerhi'l-Menâr* isimli meşhur Şerhini yazan Kivâmüddîn el-Kâkî, (l. 749/1348) ictihad ve taklîd bahisleri bağlamında klasik Hanefi usul anlayışını devam ettiren bir diğer usulcü olarak karşımıza çıkar. Maverâünnehir bölgesinden Hucend asıllı olan Kâkî, Memlklerin başkenti Kâhire'ye yerleşmiş ve hayatının sonuna kadar orada yaşamıştır. (Kayapınar, 2001, 216) Kâkî, *Menâr* Şerhinde aslında kendisini klasik Hanefi usulcülerinden farklılaştıracak küçük çapta bazı yenilikler yapar. Nitekim kendisi, Nesefi'den farklı olarak eserine ictihad tanımları ekler ve mütekellimîn usulcü Gazzâlî'den çokça alıntı yapar. Gazzâlî'ye benzer biçimde 500 kadar ahkam ayetinin bilinmesini kitap için ve *Snen* veya *Saĥîĥayn* tarzı kitapların da Sünnet bilgisi için yeterli olacağını kaydeder. (Kâki, 2005, 4/1070) Bu anlamda Kâkî'nin usul düşüncesinde belli ölçülerde mütekellimîn yöntemi usul anlayışının etkilerini görmemiz mümkündür.

Nesefi'nin *Menâr*'ına Şerh yazarak ictihad ve taklîd bağlamında Hanefi fukahâ tarzını aynen devam ettiren çalışmalardan birisi de İbn Melek'in (l. 821/1418'den sonra) *Őerĥu Menâri'l-envâr fî uşli'l-fıĥh* isimli Őerhidir. Kendisi bir dönem Aydinoğulları ve sonrasında Osmanlı idaresine geçen İzmir'in Tire ilçesinde yaşayan İbn Melek, Şerhinde ictihad bahsi bağlamında pek yenilik getirmez. (Baktır, 1990, 48) Onun getirdiği yenilik sadece ictihad Őartlarında Kur'ân bilgisinin 500 kadar ahkam ayeti ve Sünnet bilgisinde sadece ahkam hadislerinin yeteceği hususudur. (İbn Melek, 1890, 288) Bu hususta onun önceki şârihlerden etkilenmiş olduğunu düşünebiliriz.

Hanefi fukahâ yönteminin zirve eseri Pezdevî'nin usl örneğinde klasik Hanefi usul yazım tarzını Memlkler döneminde de devam ettiren bir diğer meşhur eser Abdülaziz el-Buhârî'nin (l. 730/1330) *Keşfü'l-esrâr 'an uşli Faĥrilislâm el-Bezdevî* isimli eseridir. Eser, Pezdevi'nin eseri üzerine yapılan Őerhlerin en genişi ve en meşhuru sayılır. (Atar, 1988, 186) Őerhte, Pezdevi'nin ictihad bahsi altında açtığı genel başlıkların dışına çıkmayan Abdülaziz el-Buhârî, bu başlıkların Şerh kısmını ise neredeyse sadece Gazzâlî'nin *Müstaşfâ'sı* ve şâfiî usulcü Eb'l-Mzaffer es-Sem'ânî'nin *Kavâti' u'l-edille* isimli eserinden hareketle oluşturmuş gibidir. Öncelikle ictihada dair lügavî ve ıstılâhi tanımlara yer veren Buhârî, ardından ictihadın farklı durumlarda alacağı hükümleri verirken Sem'ânî'den iktibaslarda bulunur. (Buhari, 2009, 4/21) Sonrasında müctehidin Şartları ve hangi Şer'î delilleri bilmesi gerektiği

konusuna geçen Buhârî, konuyu Gazzâlî'nin *Müstaşfâ*'sında yaptığı dörtlü usûl-i fıkıh taksimi çerçevesinde oluşturur. Nitekim bilindiği üzere Gazzâlî, *Müstaşfâ* eserini oluştururken usûl-i fıkıh konularını "semere" (meyve) benzetmesinden hareketle "semere" (hüküm), "müsmir" (hükümün kaynakları), "tûrukü'l-istismâr" (hüküm çıkarma yolları) ve "müstemir" (hükümü çıkaran kişi, müctehid) şeklinde dörtlü taksim altında işler. (Gazzâlî, 1992, 18; Apaydın, 2006, 124) Şarih Buhârî de eserinde Gazzâlî'nin dörtlü taksimini aynen almakta ve icthad bahsi altına giren "müsmir" yani müctehidin bilmesi gereken şer'î deliller ve "tûrukü'l-istismâr" yani icthad metotlarını aynı Gazzâlî tarzında ortaya koymaktadır. (Buhari, 2009, 4/21) Kur'ân ve Sünnet konusunda müctehid için gerekli donanım hususunda da Gazzâlî'yi takip eden Buhârî, ahkam ayetlerinden 500 kadar, ahkam hadislerinden de *Sünen-i Ebî Dâvud* ve Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinin yeterli olacağını kaydeder. Müctehidin mezheplerin fûrû müktesebatı ile ilişkisi konusunda Buhârî, ait olduğu fukahâ usul yönteminden uzaklaşarak mütekellimîn yöntemine iyice yaklaşır. Bu konuda "zamanımızda müctehidlik pâyesi fûrû müktesebâtını bilmekle elde edilse de ashab devrine dönüş yine de mümkündür" ifadeleriyle fûrû-ı fıkıhı bilmeden de müctehid olunur fikrini benimser. Buhârî'nin Gazzâlî'yi takip ettiği bir diğer nokta, icthadın "tecezzî"si yani bölünebilirliğini caiz saymasında görülür. Genellikle Hanefî usulcülerce ya temas edilmeyen veya caiz görülmeyen bu konu, Buhârî tarafından onaylanmış ve caiz kabul edilmiştir. (Buhari, 2009, 4/23) Böylece usûl alanına dair düşüncelerini Pezdevî'nin eseri üzerinden ortaya koyarak, bir anlamda Klasik Hanefî usul yazımına bağlılığını sürdüren ve icthad bahsini Pezdevî'nin koyduğu başlıklar dışına taşırmayan Buhârî, bu başlıkların altına getirdiği şerhlerde bambaşka bir görünüme bürünerek mütekellimîn yöntemini takip eden Gazzâlî'ye iyice yaklaşır. Bu anlamda Buhârî'nin şerh çalışmasının, memzuc yöntemin mantığına çok yaklaştığını görüyoruz.

Hanefî fukahâ usul metodunu devam ettiren bir diğer usul alimi Hüsâmüddin Sıgnâkî'dir (öl. 714/1314). Orta Asya asıllı olan ve Memlüklerin yönetiminde bulunan Dımaşk, Halep, Kahire gibi şehirlerde uzun yıllar ders okutan ve etkili Hanefî fukahâdan Kıvâmudîn el-Kâkî ve Emir Kâtib el-İtkânî gibi talebeler yetiştiren Sıgnâkî, hicri 7. asrın önde gelen Hanefî alimlerindedir. (Yaran, 2009, 164) Onun icthad ve taklîd özelinde usûl-i fıkıha dair düşüncelerini Pezdevî'nin usûlüne şerh olarak kaleme aldığı *el-Kâfî şerhü'l-Pezdevî* isimli çalışmasından öğreniyoruz. Fakat Sıgnâkî, *el-Kâfî* isimli şerhinde Pezdevî'nin icthad bah-

sinde serdettiği görüşlere ictihad tanımı yapma dışında pek fazla yeni bir şey eklemeyiz. (Sığnâki, 2001, 5/1836)

Memlkler döneminde etkili Hanefi alimlerden Ekmelddn el-Bâberti, (l. 786/1384) usl-i fıkha dair görüşleri bağlamında kendisine değineceğimiz bir diğer önemli fakihtir. Hanefi mezhebine sıkı bağlılığı onun usul eserlerine de yansımış ve usul alanındaki görüşleri, klasik Hanefi fukahâ yöntemini devam ettirir nitelikte eserlerinde yer almıştır. Fakat bir Memlk dönemi fakihisi olarak, çoğu Hanefi fukahâda olduğu gibi Bâberti'de de genel mânâda mtekellimn yönteminin etkilerini görmek mümkündür. Yukarıda örneklerini gördüğümüz tarzda Bâberti'de, klasik Hanefi fukahâ yöntemini devam ettirirken Pezdevi'nin eserine şerh yazma yolunu tercih etmiştir. *et-Taķrr 'alâ uşli'l-Pezdevi* ismiyle Pezdevi'nin usulüne şerh kaleme alan müellifin ictihad bahsine getirdiği şerhlerden hareketle usli düşüncelerini ortaya koymaya çalışacağız.

Taķrr isimli şerhinde Bâberti, Abdülaziz el-Buhârî'nin yaptığına benzer biçimde mtekellimn yöntemi usul eserlerinde yer alan benzer ictihad tariflerine ve ictihadın alacağı hükümlere yer verir. (Bâberti, 2005, 6/261; Kahraman, 2014, 247) Fakat Buhârî kadar ayrıntılı biçimde ictihad şartlarına ve metotlarına değinmeyen Bâberti, bundan sonra ictihadda hata-isabet meselesini ele alır. (Bâberti, 2005, 6/263) Pezdevi'nin ictihad bahsindeki başlıkları üzerine pek bir şey ilave etmeyen Bâberti'nin asıl ayrıntılı usli düşüncelerine onun, meşhur mtekellimn yöntemi eserlerinden İbnü'l-Hâcib'in (v. 646/1249) *el-Muĥtasar*'ına bazı redd ve tenkitlerini de içeren *er-Rdd ve'n-nuķd řerĥu Muĥtařar İbnü'l-Hâcib* isimli çalışmasında rastlıyoruz. (Kılıç, 2000, 55-58) Yer yer şerh, yer yer de reddiye ve tenkit özellikleriyle ne çıkkan eserde müellif, ictihad ve taklde dair mtekellimn yönteminin ortaya koyduğu tüm tartışma konularını ele almakta ve yer yer müellife katılırken, birçok yerde de ona tenkitler yönelmektedir. (Bâberti, 2005, 59) Bâberti'nin İbnü'l-Hâcib'in kitabından ictihad ve taklde dair tartıştığı alt başlıklar şunlardır: İctihadın ictihadla nakzı, müctehidin başka bir müctehidi takldi, ictihadda tefvz meselesi, Hz. Peygamberin (s.a.v) ictihadı konusu, takldin tanımı, mft ve msteft, aklyatta takld konusu, müctehid olmayanın takld durumu, takld edilecek kişide aranacak özellikler, ictihadın yenilenmesi, zamanın mctehidden hali olması (ĥulvv meselesi), müctehid olmayanın mezhep birikimiyle fetva vermesi meselesi, efdl ve mefdl müctehid meselesi, amelden sonra ve önce başka

mezhepten intikalde bulunma, tek mezhebe bağlanma meselesi. (Bâberti, 2005, 703-740)

Daha çok Hanefî usulcülerce tercih edilen memzûc usul metoduna dair önemli fıkıh usûlü eserleri telif edilmiştir. (Bedir, 2017, 215) Klasik fukahâ ve mütekellimîn metodunun mezciyle ortaya çıkan bu yeni usul metodunun en önemli temsilcileri Muzafferüddin İbnü's-Saâtî (öl. 694/1295) ve Kemâlüddîn İbnü'l-Hümâm (öl. 861/1457) kabul edilir. (Köksal, Dönmez, 2005, 205) *Bedî'ü'n-nizâm* isimli usul eseriyle İbnü's-Saâtî ve *Tahrîr* isimli eseriyle İbnü'l-Hümâm bu metodun en önemli örneklerini ortaya koymuşlardır. Onların dışında, İbnü's-Saâtî ve İbnü'l-Hümâm'ın eserleri kadar olmasa da, memzuc yöntemden istifade ederek mütekellimîn yöntemiyle yazılmış eserlerden çokça alıntılar yapan ve memzuc eserler arasında kabul edilen diğer önemli Hanefî usul eserleri Sadruşşerîa'nın (öl. 747/1346) *Tenkihü'l-uşûl* ve şerhi *et-Tavzîhî*, Molla Hüsrev'in (öl. 885/1480) *Mirkât* ve şerhi *Mir'ât* ve Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) *Füşûlü'l-bedâi'*idir.

Kendisi Şâfiî ve Eş'ârî bir muhitte yetişen ve itikatta Eş'ârî olan Bağdatlı Hanefî fakihî İbnü's-Saâtî'nin, (öl.694/1295) mütekellimîn usulcü Âmidî'nin (öl. 1246) *İhkâm*'ı ve Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüşûl* eserlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturduğu *Bedî'ü'n-nizâm* veya başka bir adıyla *Nihâyetü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* eseri, (Özel, 2000, 190) icthad ve taklîd bahisleri bağlamında bu yeni karışımın özelliklerini kendisinde çokça barındırır. Bu dönemde ortaya çıkan “memzûc” usul yazım türünde yazılan söz konusu eser, yukarıda temas edildiği üzere klasik Hanefî usul eserlerindeki muhtevaca çok kısa ve dağınık icthad ve taklîd bahislerinin aksine, geniş ve müstakil biçimde hem icthad hem de taklîd konularını işlemeyle ön plana çıkar. İctihad ve taklîd bahislerine dair eski Hanefî usul eserlerinde yer almayan yeni tartışmaları verirken İbnü's-Saâtî'nin, mütekellimîn yöntemi usulcüsü Âmidî'den çokça etkilendiği göze çarpar. (Bedir, 2017, 212) İctihad ve taklîd bahisleri özelinde İbnü's-Saâtî'nin *Nihâyetü'l-vüşûl*'una göz attığımızda memzuc yöntemin getirdiği yenilikleri çokça görürüz. Mütekellimîn yöntemiyle yazılmış eserlerin ilk örneklerinden beri takip ettiği hem icthad hem de taklîd bahsine müstakil bir biçimde zengin alt tartışmalarıyla birlikte yer verme üslûbunu aynen benimseyen eser, Hanefî usul eserlerinde kısaca işlenen bu bahisleri, karşıt yöntemden yeni başlıklar ekleyerek zenginleştirmiştir. En önemlisi Hanefî usul eserlerinde Cesâs'tan beri müstakil biçimde yer almayan taklîd bahsine müstakil biçimde yer veren İbnü's-Saâtî, her iki bahse dair şu konu başlıklarını

eserinde tartışır: Müctehidde aranan şartlar, Hz. Peygamberin icthadı, icthadda hata-isabet meselesi, karşıt gürüşlerin denkliği, icthadın tekrarı, taklîd tanımları, müctehidin müctehidi taklîdi, sahâbeyi taklîd, avâmın müctehidi taklîdi, icthad rütbesine ulaşmayan alimin müctehidi taklîdi, müftîde aranan şartlar, müctehidsiz asrın imkanı (hulüvv) meselesi, müctehidlerin kitaplarından fetva vermenin hükmü, müctehidlerin seçiminde efdâliyet-mefdüliyet meselesi. (İbnü's-Saâti, 1985, 2/662-685)

Memzûc yöntemine göre yazılmış bir diğer meşhur eser, Kemâlüddîn İbnü'l-Hümâm'ın *et-Taħrîr*'idir. Kendi ifadesiyle Hanefî ve şâfiî usûlünü bir araya getirme amacıyla kaleme alınmış bir eser olan *et-Taħrîr*, yine müellifin kendi ifadesinden hareketle o dönemde hacimli usul kitaplarından ziyâde muhtasar kitapların daha çok tutulduğu gerekçesiyle muhtasar ve veciz bir üslupla kaleme alınmıştır. (İbnü'l-Hümâm, 1932, 3) Bu veciz üslubu eserin anlaşılmasını zorlaştırmış ve eser daha çok şerh ve hâşiyelerinden hareketle istifade edilir olmuştur. (Köksal, Dönmez, 2005, 205) Biz de burada *Taħrîr*'de müstakil biçimde yer alan geniş icthad ve taklîd bahislerini ve müellifin icthad ve taklîde dair gürüşlerini esere müellifin talabeleri ve takipçilerince yazılmış en meşhur iki şerh olan İbn Emîru Hâc'ın (öl. 879/1474) *et-Taħrîr* ve *t-taħbîr* isimli şerhi ile, Emir Pâdişah'ın (öl. 987/1579) *Teysîrüt-Taħrîr* şerhlerinden hareketle ele alacağız. Hem bu şekilde kendileri de birer yetkin Hanefi fakihleri olan bu şârihlerin de usûlî düşüncelerini şerhlerinden hareketle öğrenmiş olacağız hem de İbnü'l-Hümâm'ın icthad ve taklîde dair Hanefi mezhebi içerisinde dillendirdiği yeni gürüşlerin talebeleri ve takipçilerince devamlılığını ve sonraki dönemlere etkisini görmüş olacağız.

Onun fûrû-ı fıkıh ve diğer alanlarda diğer mezheplerden gürüş almaya sıcak bakan anlayışının temellerini burada inceleyeceğimiz usul eserinin icthad ve taklîd bahsinde derinlemesine görme imkanına sahibiz. Eserinin başında kendi ifadesiyle Hanefî ve şâfiî usulünü bir araya getirmeyi amaçladığının ifade eden İbnü'l-Hümâm, icthad ve taklîd bahsinde de bunun örneklerini çokça sergilemiştir. (İbnü'l-Hümâm, 1932, 3) İbnü's-Saâti'nin memzûc yöntemle birlikte icthad ve taklîd bahsi özelinde Hanefi usulüne getirdiği yenilikler ve altbaşlıkları, yeni tartışma konuları ve alt başlıklarla zenginleştiren İbnü'l-Hümâm, özellikle Memlûkler döneminin çok mezhepli ortamında gündeme gelen telfik, *tetebbu'u'r-ruħař*, intikâl beyne'l-mezâhib, tek mezhebe bağlılık ve dört mezhep gibi güncel konuları Hanefi usulüne dahil ederek tar-

tışmaya açmıştır. *Tahrîr*'de ictihad ve taklîd bahsi altında yer alan konu başlıkları şu şekildedir:

“İctihadın mahiyeti ve tanımları, ictihadın duruma göre alacağı hükümler, akliyyatta ve şer’iyyatta ictihad, müctehidde aranacak şartlar, ictihadın tecezzîsi, Hz. Peygamber’in (s.a.v) ictihadı, Onun devrinde ictihadın hükmü, ictihadda hata-isabet meselesi, müctehidin müctehidi taklîdi, ictihadın tekerrürü, bir müctehide iki zıt hükmün isnadının imkanı, ictihadın nakzı, ictihadda tefviz meselesi, hulüvvü’l-asr ani’l-müctehid tartışması, taklîdin tanımı, taklîdin kimlere gerekli olduğu, avâmın müctehidi seçmesi (müctehid seçiminde efdaliyet-mefduliyet meselesi), müctehid olmayanın mezhep birikiminden fetva vermesi, hayatta olmayan müctehidin taklîd edilmesi, mukallidin hangi durumlarda mezhebinden dönebileceği ve başka mezhepten görüş alabileceği, bir mezhebe bağlanmanın hükmü, “tetebbuu’r-ruhas” meselesi, telfikin hükmü, sahâbenin taklîd edilip-edilemeyeceği konusu, dört mezhep dışında kalan mezheplerin taklîdi meselesi”. (İbnü’l-Hümâm, 1932, 523-552)

Burada memzûc eserler kısmında inceleyeceğimiz bir diğer eser Sadrüşşerîa’nın *Tenkihü’l-uşûl* isimli usul eserine yine kendisinin yazdığı *et-Tavzîh* şerhi ve Sâ’düddîn Teftâzânî’nin (v. 792/1390) ona yazdığı meşhur *Telvîh* hâşiyesidir. Eser, yukarıda zikri geçen İbnü’s-Saâtî’nin *Nihâyetü’l-vüşûl*’u ve İbnü’l-Hümâm’ın *Tahrîr*’i nispetinde memzûc yöntemi takip etmese de, yine de mütekellimîn yönteminin önemli örneklerinden Fahreddin er-Râzî’nin *el-Mahşûl*’ü ve İbnü’l-Hâcib’in *el-Muhtasar*’ından önemli ölçüde yararlanmış ve söz konusu eserlerden konuları özetleyerek kendi bünyesine katmıştır. Müellifin kendi ifadesiyle eserini telif etme amacı, o dönemde ulemânın Pezdevî’nin usûlüne çokça yoğunlaşmaları ve bazılarının ondaki birtakım noktaları eleştirmesidir. Bundan hareketle müellif Pezdevî’nin eserinde anlaşılacak yerleri açıklama ve bazı yerleri ayıklama niyetiyle eserini telif etmiş ve Râzî’nin *el-Mahşûl*’ünden ve İbnü’l-Hâcib *Muhtasar*’ından bazı konuların özetini de eserine dahil etmiştir. (Katib Çelebi, 1941, 1/496) Şükrü Özen de bu yönüyle eserin bir bakıma Hanefî ve Mütekellimîn metodlarını mezcettiğini ifade eder. Mürteza Bedir ve Bilal Esen de çalışmalarında *Tenkih* ve şerhi *Tavzîh*’e memzûc eserler içerisinde yer vermişlerdir. (Özen, 2011, 430; Bedir, 2017, 191; Esen, 2012, 27)

Sadrüşşerîa’nın *Tavzîh*’i üzerine Sâ’düddîn Teftâzânî’nin yazdığı meşhur *Telvîh* hâşiyesine de burada Hanefî usul eserleri kapsamında

temas edeceğiz. Burada ictihad ve taklíd başlıkları açısından inceleyeceğimiz hem *Tavzıh* hem de haşiyesi *Telvih*, bu bahislere ayrılan hacim bakımından klasik Hanefi fukahâ yöntemi eserlerinin yöntemini devam ettirirler. Özellikle Pezdevi'nin usul eserini esas alarak eserini oluşturan Sadruřşeriá, her ne kadar eserine Râzi'nin *Maħşul*'ü ve İbnü'l-Hâcib'in *Muħtasar*'ından konuları yer yer özetleyip almış olsa da, ictihad ve taklíd bahisleri açısından bunu yapmayarak Pezdevi'nin eserine sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Pezdevi'nin ictihad kısmında dediklerine neredeyse hiçbir řey ilave etmeyen Sadruřşeriá, taklíd bahsine de yer vermemesiyle eski Hanefi fukahâ yöntemi usul tarzını devam ettirir. (Sadruřşeriá, 2/117-120) Őekil bakımından Sadruřşeriá'nın usulünde yer verdiği ictihad ana başlıklarına yeni başlık ilave etmeyen haşiye yazarı Teftâzâni, bahse dair getirdiği haşiyelerde mütekellimîn yöntemi usul eserlerinden bazı alıntılar yapar. Eş'arî mezhebine daha yakın durduğu ifade edilen ve mütekellimîn yöntemini daha çok benimseyen Teftâzâni'nin bu bahislerde özellikle Gazzâlî'den çokça etkilendiği görölür. (Topaloğlu, 1985, 142) Örneğin o, müctehidde bulunması gereken Sünnet bilgisi kısmında ve ictihadın "tecezzî" sini kabul etmesi hususunda Gazzâlî'yi takip eder. (Teftâzâni, 2/117) *Tavzıh*'de yer alan kısa ictihad bahsine getirdiği şerhlerle, tıpkı Pezdevi'nin usulündeki kısa ictihad bahsine Abdülaziz Buhârî'nin *el-Mustaşfâ* kaynaklı getirdiği şerhlere benzer açıklamalar getiren Teftâzâni'nin bu anlamda Abdülaziz Buhârî'nin *Keşfü'l-esrâr*'ından çokça yararlandiğı anlaşılmaktadır. Fakat Abdülaziz Buhârî kadar geniş biçimde ictihad bahsine eklemeler yapmayan Teftâzâni, sadece ictihad şartlarında kelamın ve furu fıkih bilgisinin gerekip gerekmeyeceği, müctehidin Sünnet bilgisi ve ictihadın "tecezzî" si konularını ilave etmekle yetinir. (Teftâzâni, 2/117)

Memzûc yöntemine göre yazılmış bir diğer meşhur usul eseri Osmanlı alimlerinden Molla Fenârî'nin (v. 834/1431) *Fuşûlü'l-bedâyi*'sidir. (Esen, 2012, 28; Aydın, 1996, 229) Memzûc yöntemle yazdığı eserinin girişinde kullandığı klasik usul eserleri listesini veren Fenârî, Hanefî usulcülerinden Cessâs, Debûsî, Pezdevi, Serahsî, Alâeddin Semerkandî, Ebü'l-Berekât en-Nesefî, Sadruřşeriá ve Habbâzi'nin usul eserleri yanı sıra, mütekellimîn yönteminin önde gelen usulcülerinden Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, Cüveynî, Ebû Hâmid Gazzâlî, Fahreddin er-Râzi, Beyzâvî ve İbnü'l-Hâcib'in eserlerinden de yararlanmıştır. (Molla Fenârî, 2006, 8; Katib Çelebi, 1941, 2/1267)

Eser, ictihad ve taklíd bahisleri bağlamında da memzûc yöntemle kaleme alınmış eserlerin özelliklerini kendisinde barındırır. Bu bağlam-

da Hanefî memzûc eserlerde ortak özellik olarak gördüğümüz, icthad bahislerini mütekellimîn yönteminin tartışmalarını da ekleyerek zenginleştirme ve taklîd bahsine müstakil biçimde yer verme geleneğini Fenâri de aynen devam ettirir. Nitekim o, eserinin son 25 sayfasını “icthad”, “istiftâ” ve “müftî” bahislerine ayırır. “Taklîd” ismini başlık olarak kullanmayan Fenârî, taklîdle ilgili meseleleri “istiftâ”, “iftâ”, “müftî” başlıkları altında inceler. (Molla Fenârî, 2006, 2/475-500) Fenârî’nin icthad, iftâ ve istiftâ bahisleri altında ele aldığı konu başlıkları şu şekildedir: İctihadın lügavî ve ıstılâhi tanımları, müctehidde aranacak şartlar, icthadın hükmü, icthadda hata-isabet meselesi, aklîyatta ve şer’iyatta icthad, icthadın “tecezzî”si, Hz. Peygamberin icthadı meselesi, Hz. Peygamber hayatta iken ashâbın icthad edip edemeyeceği, bir müctehide iki zıt görüşün izafesi meselesi, icthadın nakzı, müctehidin müctehidi taklîdi meselesi, icthadda tefvîz meselesi, icthadın tekerrürü, zamanın müctehidsiz kalması (hülûvv meselesi), diri ve hayatta olmayan müctehidin eserlerinden nakille fetva vermenin hükmü, taklîd edilecek müctehidlerde efdâliyet-mefdûliyet meselesi, ammînin müctehidi taklîdinin hükmü, taklîdin mahiyeti ve hükmüne dair tartışmalar, müctehidlik seviyesine ulaşmamış alimin müctehidi taklîdi, ammînin amel öncesi ve sonrası başka müctehidin kavline dönmesinin hükmü, tek mezhebe bağlanmanın hükmü ve aklîyatta taklîdin hükmü. (Molla Fenârî, 2006, 2/475-500)

Memzûc eserleri icthad ve taklid bahisleri açısından tanıttığımız bu başlıkta son olarak Molla Hüsrev’in (v. 885/1480) Osmanlı ilim dünyasında şöhret kazanmış, medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve üzerine çok sayıda hâşiye kaleme alınmış *Mirââtü’l-vüşûl*’ü ve üzerine kendisinin yazdığı *Mirââtü’l-uşûl* isimli şerhini ele alacağız. (Koca, 2005, 148; Özket, 1992, 43) Muhtasar tarzda kaleme aldığı *Mirââtü’l-vüşûl* ve şerhi *Mirâât*’da Pezdevî’nin metodunu devam ettiren Molla Hüsrev, mütekellimîn yönteminin önde gelen eserlerinden Cüveynî’nin *el-Burhân*, Râzî’nin *el-Maḥşûl*, Âmidî’nin *el-İḥkâm* ve Beyzâvî’nin *el-Minhâc*’ını kaynak olarak kullanır. (Molla Hüsrev, 2011, 11-21) Bu eserlerle birlikte kendisine kadarki yaklaşık 26 usûl-i fıkıh eserini kaynak olarak kullanan *Mirâât*, bu açıdan bir derleme eser görünümündedir. (Özket, 1992, 49) İctihad bahsine “hâtîme” bölümünde yer veren Molla Hüsrev, usûlün konusu olan deliller ve onlardan istinbat edilen ahkâmı işledikten sonra bunun yolu olan icthad bölümünü en sona aldığını belirterek bir anlamda Gazzâlî’nin *Müstaşfa*’da usûl-i fıkıhın dörtlü taksimine (“semere” (hüküm), “müsmir” (hükümün kaynakları), “turuḳü’l-

istismar” (hüküm çıkarma yolları) ve “müstesmir” (hükümü çıkaran kişi, müctehid) benzer bir taksim getirir. Bu taksim: 1. hükümler, 2. hükümlerin kaynakları (deliller), 3. hüküm çıkarma yöntemleri (ictihad) şeklinde üçlü taksimdir. (Molla Hüsrev, 2011, 466) Molla Hüsrev'in eserinde ictihad ve taklîd konularına dair yer verdiği konu başlıkları şu şekilde-dir: İctihadın lügavî ve istilâhi tanımları ve mahiyeti, mutlak müctehidde ve mukayyed müctehidde aranacak şartlar, ictihadın hükmü, ictihadda hata-isabet meselesi, ictihadın “tecezzi”si, taklîd tanımı, sahâbeyi taklîd ve tâbiûnu taklîd. (Molla Hüsrev, 2011, 313, 466)

İctihad ve taklid konuları sonraki Osmanlı ve Babürlüler dönemlerinde ve modern dönemde de Hanefi usul-i fıkıh eserlerinde işlenmeye devam etmiş ve bu dönemlerde ictihad ve taklid, önemine binaen özel risale ve çalışmalarına konu edilmeye başlanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 17 ve 18. asırlar boyunca Hanefilerce ictihad ve taklide dair pek çok mustakil risale kaleme alınmıştır. Bunlar: Muhammed b. Abdülazim el-Mekkî el-Hanefî er-Morâvî (v. 1061/1651), “el-Ğavlü's-sedîd fi ba'zi mesâilil-ictihâd ve't-taklîd”; Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr eş-Şürûnbülâlî el-Mısırî (v. 1069/1659), “el-İkdü'l-ferîd li beyâni'r-râcih mine'l- ħilâf fi cevâzi't-taklîd”; Ahmed b. Muhammed el-Hamevî el-Mısırî (v. 1098/1687), “ed-Dürrü'l-ferîd fi beyâni ħukmi't-taklîd”; Pirizâde İbrâhim (v. 1099/1688), “Risâletü ğâyeti't-taĥķik fi 'ademi cevâzi't-telfik fi't-taklîd”; Muhammed b. Hamza Aydîni (v. 1118/1706), “Risâle fi taklîd”; Abdülganî b. İsmâil Nablûsî (v. 1143/1731), “Ĥülâşatü't-taĥķik fi beyâni ħukmi't-taklîd ve't-telfik”; Muhammed b. Abdullah el-Baĝdâdî (v. 1016/1607), “Risâle fi taklîd”. Risaleler ictihad bahislerine yer vermekle birlikte daha çok taklid bahislerine yoğunlaşmakta ve Osmanlı döneminde gündemde olan intikal, telfik ve tettebbuu'r-ruhas konuları üzerine eğilmekteler. (Ergin, 2023, 148-167)

Bu risaleler dışında, bu dönemde kaleme alınan usûl-i fıkıh ve fetvâ usulü eserleri de ictihad ve taklid tartışmalarına temas eden çalışmalar arasında zikredilebilir. İbnü'l-Hümâm'ın Memlûkler sonrasında yaşamış devamcılarında Emir Pâdişah'ın (v. 987/1579), *Tahrîr* üzerine şerh olarak kaleme aldığı *Teysîrü't-Tahrîri*, Zeynüddîn İbn Nuceym'in (v. 970/1563), Nesefî'nin *Menâr*'ına şerh olarak yazdığı *Fethü'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr* ve Alâuddîn Haskefî'nin (1088/1677) *İfâdatü'l-envâr 'alâ usûli'l-Menâr*'ı, Hindistanlı Hanefî fakihleri İbn Abdüşşekûr el-Bihârî'nin (1119/1707) *Müsellemü's-sübût*'u ile Bahrülulûm el-Leknevî'nin (v. 1225/1810) ona şerh olarak yazdığı *Fevâtiĥü'r-raĥamût*'u ve Ebû Saîd Hâdimî'nin (v. 1176/1762) *Mecâmi'ü'l-ĥakâik*'i

ile Mustafa Hulûsi Güzelhisârî'nin (v. 1253/1837) ona şerhi *Menâfiü'd-dekâik*'i, usul-i fıkıh alanında bu dönemde icthad ve taklîd konularına temas eden çalışmalardır. Yine hicri 10. asırdan itibaren müstakil ürünlerini vermeye başlayan Hanefî fetvâ usulü alanında kaleme alınan eserler de, bu dönemde icthad ve taklîd konularına temas eden çalışmalardır. İbn Kemal Paşa'nın (v. 940/1534) *Tabakâtü'l-fukahâ*'sı, Muhammed Destinâî'nin (v. 999/1591'den önce) *Âdâbü'l-müftîn*'i, Mehmed Fikhî Efendi'nin (v. 1147/1735) *Edebü'l-Müftî* ve İbn Âbidîn'in *Resmü'l-müftî*'si, fetvâ usulü alanında konuya temas eden eserlerden bazılarıdır. (Bayder, 2015, 212) Son dönemde söz konusu eserler ve özel risalelerde icthad ve taklid konuları memzuc yöntemle yazılmış eserlerin özelliklerini devam ettirmekle birlikte, bu dönemde taklid bahislerine icthad alt başlıklarına nazaran daha çok yer verildiği görülmektedir. Özellikle taklid bahislerinden telifik, mezheplerin ruhsatlarıyla amel etmek, farklı mezhep görüşlerini tercih etmek anlamında intikal ve tek mezhebe bağlanmanın hükmü gibi konular etrafında zengin bir tartışma literatürü meydana gelmiş ve bu konular usul eserlerinin yanı sıra müstakil risalelere konu olmuştur.

Sonuç

Makalemizde klasik dönem Hanefî usul eserlerinde icthad ve taklidin durumunu ortaya koymaya çalıştık. Bunun için öncelikle memzuc yöntem öncesinde klasik dönemin en öne çıkan Hanefî usul eseri müelliflerinden Cessâs, Debûsî, Saymerî, Pezdevî, Serahsî, Alâeddin es-Semerkandî, Lâmişî, Üsmendî ve Ahsîkesî'nin eserlerini inceledik. Bu eserlerde görülen ortak husus, icthad ve taklîd bahisleri konusunda Hanefî usulcülerin mütekellimîn usulcülerden farklı olarak bu bahislere çok az yer ayırmaları ve genellikle taklîd bahsine yer vermemeleridir. Kısaca yer verilen icthad bahsi de genellikle hata-isabet meselesi ekleninde işlenmektedir. Klasik Hanefî usul eserlerinde hakim olan bu tavrın muhtemel sebeplerini makalenin ilgili kısmında açıklamaya çalıştık. Buna karşın Hanefiler dışında diğer mezhepler tarafından benimsenen mütekellimîn yöntemi üzere kaleme alınmış usul eserleri ilk örneklerinden itibaren icthad ve taklîd bahislerine daha geniş bir biçimde yer vermekteler. Hicri 7. asra gelindiğinde ise Hanefî usul eserlerinde bu tavrın önemli ölçüde değiştiğini gözlemledik. Zira bu dönemde daha çok Hanefî usulcülerce benimsenen memzûc yöntemle mütekellimîn eserlerinde yer alan icthad ve taklîd konularının Hanefî usul eserlerine

geçtiğini görüyoruz. Bu bağlamda Hanefî memzûc usul yazarları, bu yeni yöntemle mütekellimîn usul eserlerinde yer alan klasik taklîd konularını (örneğin taklîdin tanımı ve mahiyeti, aklîyatta ve şer'iyatta taklîd, müctehidin müctehidi taklîdi, avâmın müctehidi taklîdi, taklîd edilecek müftüde aranacak şartlar, hayatta olmayan müctehidi taklîd, sahâbeyi taklîd) kendi eserlerine katmış hem de o dönemde çokça tartışılan “mezhepler arası intikal”, “tek mezhebe bağlanmanın hükmü”, “dört mezhep dışında kalan mezheplerin taklîdi durumu”, “efdal varken mefdûlün taklîdinin geçerliliği”, “tefîk”, “tetebbu' u'r-ruĥaş”, “mukallidin mezhebin fûrû eserlerinden fetva vermesi” gibi meseleleri taklîd bahsi altında Hanefî usulüne dahil etmişlerdir. O dönemde pek çok kulvarda müşahede edilen fikhî mezhepler arası yakınlaşma ikliminin tezahürlerinden birisi olarak gördüğümüz memzûc yöntemin en önde gelen temsilcileri, meşhur Memlûklü Hanefî fakihlerden İbnü'l-Hümâm ve İbnü's-Saâtî'dir. Molla Fenârî, Molla Hüsrev ve Sadruşşerfa'nın telif etmiş oldukları usul eserleri de büyük ölçüde memzûc eserlerin özelliklerini taşırlar. Fakat bu dönemde Hanefilerce kaleme alınan tüm usul eserleri memzûc yöntemle yazılmış değildir. Bu dönemde klasik fukahâ yöntemini devam ettiren eserler de az değildir. Fakat bu eserlerin de özellikle klasik eserlere şerh olarak yazılanlarında, ictihad ve taklîd bölümleri bağlamında mütekellimîn yöntemi usul eserlerinin etkilerini çokça görmek mümkündür. Sonuç olarak ilk Hanefî usul eserlerinde ictihad ve taklid konularına çok az yer verilirken, hicri 7. asırdan itibaren memzûc yöntemin yaygınlaşmasıyla birlikte bu bahisler hacim ve yöntem bakımından değişim geçirerek usul eserlerinde daha fazla yer bulmaya başlamış ve modern döneme doğru bu bahisler usul eserlerinde yer almakla birlikte, önemine binaen ictihad ve taklid konuları mustakil eserlere ve risalelere konu edilmiştir.

Kaynakça

Âmidî, S. (2012) *el-İhkâm fi uşûli'l-aĥkâm*. nşr. Ömer b. Ali es-Selâmî. Riyad: Câmiatü İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye.

Apaydın, H. Y. (2006). “el-Müstasfa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/124-126. Ankara: TDV Yayınları.

Apaydın, H. Y. (2013). “Hanefî İctihad Teorisi ve Molla Hüsrev'in Bu Teoriyi Sunumu”. *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu –*

Bildiriler kitabı. ed: Tefvik Yücedoğru vd. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, s. 267-274.

Apaydın, H. Y. (2013). *İslam Hukuk Usulü*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016.

Atar, F. (1988). "Abdülaziz el-Buhârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/186-187. Ankara: TDV Yayınları.

Aydın, H. (1993). *Sivaslı İbnü'l-Hümmam ve Tahrir'i*, Sivas: Kemalüddin İbnü'l-Hümmam Vakfı Yayınları.

Bâbertî, E. (2005). *er-Rüdûd ve'n-nukûd şerhu Muhtaşar İbnü'l-Hâcib*. thk. Seyfullah b. Salih b. Avn el-Ömerî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.

Bâbertî, E. (2005). *et-Takrîr 'alâ Uşûli'l-Pezdevî*. thk: Abdüsselam Subhi Hamed. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şüûni'l-İslâmiyye.

Baktır, M. (1990). "Tireli İbn Melek, Hayatı, Eserleri ve Menâr Şerhi". *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/40-66.

Basrî, E. (2005). *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkıh*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye.

Başoğlu, T. (2001). *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora tezi).

Bayder, O. (2015) "Hanefî Fetva Usulü Literatürü ve Bedreddin eş-Şuhâvi'nin "et-Tırâzu'l-Müzheb" Adlı Fetva Usulünün Değerlendirilmesi", *Bilimname*, 29/211-229.

Bedir, M. (2017). *Fıkıh Mezhep Sünnet*. İstanbul: Dem Yayınları.

Bedir, M. - Koca, F. (2007). "Pezdevî, Ebü'l-Usr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/264-266. Ankara: TDV Yayınları.

Bedir, M. (2013). "Kelamcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar". *İslam Araştırmaları Dergisi*. 29/65-97.

Beyzâvî, N. (2008) *Minhâcü'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. thk: Şaban Muhammed İsmail. Beyrut: Daru İbn Hazm.

Buhârî, A. (2009). *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Uşûli'l-Pezdevî*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye.

Cessâs, E. (1994). *el-Fuşûl fi'l-uşûl*. thk: Uceyl Câsim en-Neşmî, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şüun el-İslamiyye.

Cüveynî, İ. (1979) *el-Burhân fi uşûli'l-fıkıh*. thk. Abdülaziz ed-Dîb. Katar: y.y.

Çelebî, K. (1941). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. tsh: Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

Debûsî, E. (2001). *Takvîmü'l-edille fi uşûli'l-fıkıh*. thk. Halil Muhyiddin el-Meys. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye,

Ergin, B. (2023), 16-17. *Yüzyılda Taklid ve Telif Tartışmaları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi.

Esen, B. (2012). *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Gazzâlî, E. (1992). *el-Mustaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*, thk. Hamza b. Züheyr Hafız. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye.

İbn Âbidîn, M. (2016). *Şerhü'l-manzûme el-müsemmâ bi-'Uķûdi resmi'l-müftî*, thk: Hamid Ali el-Uleymî, Kahire: Darü'l-İhsan.

İbn Melek, A. (1890). *Şerhu Menâri'l-envâr*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbnü'l-Hümâm, K. (1932). *et-Taħrîr fi uşûli'l-fıkıh*. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbi el-Halebî.

İbnü's-Saâtî, M. (1985). *Nihâyetü'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. nşr: Sa'd b. Garir es-Sülemi. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi.

Kahraman, A. (2014). "Ekmelüddin el-Bâberti'nin Fıkıh Usûlündeki Yeri ve Usûle Dair İki Eseri: *et-Takrîr ve er-Rüdûd ve'n-Nükûd*", *Ekmelüddin Bâberti'yi keşif yolunda I. Ekmelüddin Bâberti Sempozyumu*, Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları, 239-254.

Kâkî, K. (2005). *Câmi'u'l-esrâr fi şerhi'l-Menâr*. thk: Fazlurrahman Abdulgafur el-Afgani. Mekke: Mektebetü Nizar Mustafa el-Baz.

Karadağ, B. (2020). *Mısır Hanefiliği: Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesini*. Ankara: Astana Yayınları.

Kayapınar, H. (2001). "Kâkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/216. Ankara: TDV Yayınları.

Kılıç, H. (2000). "İbnü'l-Hâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/55-58. Ankara: TDV Yayınları.

Koca, F. (2005). "Mir'âtü'l-usûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/148. Ankara: TDV Yayınları.

Koşum, A. (2006). "İçtihadta Hata ve İsalet Tartışmaları Işığında Öznellik-Nesnellik Sorunu". *Usul: İslam Araştırmaları* 5/5-32.

Köksal, A – Dönmez, İ. (2012). "Usûl-i Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/201-210. Ankara: TDV Yayınları.

Lâmişî, M. (1995). *Kitâb fî uşûli'l-fıkh*. thk: Abdülmecid Türkî, Darü'l-Garb el-İslami.

Molla Fenârî, Ş. (2006). *Fuşûlü'l-bedâyi' fî uşûli's-şerâyi'*. thk: Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye.

Molla Hüsrev, M. (2011). *Mir'âtü'l-uşûl şerhu Mirkâti'l-vuşûl*. thk: İlyas Kaplan et-Türki. Beyrut: Dâru Sâdir.

Nesefî, E. (1898). *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Menâri'l-envâr*. Kahire: Matbaatü'l-Kübra el-Emiriyye Bulak.

Nesefî, E. (1908). *Menârü'l-envâr*. Dersaadet: Matbaa-yı Ahmed Kamil.

Özel, A. (2000). "Müzaferüddin İbnü's-Saâti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/190-192. Ankara: TDV Yayınları.

Özen, Ş. (2011). "Teftâzânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/299-308. Ankara: TDV Yayınları.

Özket, H. (1992). *Molla Hüsrev ve Mir'atü'l-Usûl Adlı Eserinin Kaynakları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yüksek lisans tezi).

Pezdevî, E. *Kenzü'l-vuşûl ilâ ma'rifeti'l-uşûl*. Karaçi: Mir Muhammed Kitibhane-i Merkez-i İlm ve Edeb.

Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd. *et-Tavzîh li metni't- Tenkîh fi uşûli'l-fıkh*, (*et-Telvîh* ile birlikte). Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye.

Saymerî, E. (1991). *Kitâbü Mesâ'ili'l-hilâf fî uşûli'l-fıkh*. thk: Abdulahad Cahdâni. Marseille: Universite de Provence, (Doktora tezi).

Sem'ânî, E. (1998). *Kavâti'u'l-edille fî uşûli'l-fıkh*. Thk: Abdullah Ahmed el-Hakemî. Riyad: Mektebetü't-Tevbe.

Semerkindî, A. (1984). *Mîzânü'l-uşûl fî netâ'ici'l-ukûl*, thk: Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'di, Mekke: Câmiatu Ümmü'l-Kurâ, (Doktora tezi).

Serahsî, E. *Usûlü's-Serahsî*. thk: Ebü'l-Vefâ Afgâni. Haydarabad: Lecnetü İhyâi'l-Maârif en-Numâniyye.

Siğnâkî, H. (2001). *el-Kâfi şerhu'l-Pezdevî*, thk: Fahreddin Seyyid Muhammed Kânit, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.

Şirâzî, E. (1995). *el-Lüma' fî uşûli'l-fıkh*, thk: Muhyiddin Dîb. Yusuf Ali Bedîvi, Dimaşk, Beyrut: Daru'l-Kelim et-Tayyib.

Topaloğlu, B. (1985). *Kelam İlmi*. İstanbul: Damla Yayınevi.

Üsmendî, E. (1992). *Bezlü'n-nazar fi'l-uşûl*. thk: Muhammed Zeki Abdülber. Kahire: Mektebetü Darü't-Türas.

Yaran, R. (2009). "Siĝnâkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/164-166. Ankara: TDV Yayınları.

Yenidoĝan, A. (2019). "İçtihad Teorisi Bağlamında Gazzâli'nin Mütakellimin Fıkıh Usulünün Gelişimine Katkıları". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 33/83-102.

Zerkeşî, B. (1992). *el-Baĝrû'l-muĝîf fi uşûli'l-fıkh*. nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî. Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şüûni'l-İslamiyye.